

В.С. Шандра
(м. Київ)

ЕСЕ ПРО ЧИННИКИ ТРИВАЛОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІЄТВОРЕННЯ

У публікації здійснено спробу з'ясувати чинники, які уповільнювали формування української політичної ідентичності у складі Російської імперії. Зауважено, якими способами здобувалася лояльність місцевої еліти, зокрема допущення до влади та освіти, як використовувалися антипольські настрої та як мобілізувалися її інтелектуальні можливості для розбудови держави. Побудовано кілька моделей поведінки діячів українського руху, які продемонстрували поєднання національних інтересів і можливостей імперії для збереження і формування українського простору.

Ключові слова: Російська імперія, українська ідентичність, еліта, національний рух.

В публикации предпринята попытка выяснить факторы, которые замедляли формирование украинской политической идентичности в составе Российской империи. Определено, какими способами добывалась лояльность местной элиты, в частности допущение к власти и образованию, как использовались антипольские настроения и как мобилизовались ее интеллектуальные возможности для развития государства. Выстроено несколько моделей поведения деятелей украинского движения, которые продемонстрировали сочетание национальных интересов и возможностей империи для сохранения и формирования украинского пространства.

Ключевые слова: Российская империя, украинская идентичность, элита, национальное движение.

The article attempts to clarify the factors that slow down the formation of the Ukrainian political identity in the Russian Empire. Identify the ways of finding the loyalty of the local elite, in particular the assumption of power and education, used as anti-Polish sentiment and how to mobilize its intellectual opportunities for the development of the state. Built several models of behavior of the Ukrainian movement leaders who have demonstrated a combination of national interests and abilities to save the Empire and the formation of Ukrainian space.

Keywords: Russian Empire, Ukrainian identity, the elite, the national movement.

Третього лютого 1764 р. російська імператриця Катерина II призначила генерал-прокурором Сенату князя Олександра В'язмітінова і вручила йому відповідну інструкцію, в якій містилися та завдання, чого цариця очікує від сановника, якому довіряє нагляд за законністю в державі. Перше з її зауважень

називало не просто помилкою, а великою дурістю політику попередників, які Малоросію, Ліфляндію* та Фінляндію вважали *окремими* територіями-провінціями в імперії та рахувалися з їхніми політичними й соціально-господарськими *особливостями*. Їх, як і Смоленську провінцію, вважала Катерина слід «обрусь», аби вони перестали «глядеть как волки к лесу». А для цього необхідно «разумных людей избрать начальниками тех провинций» і ліквідувати посаду гетьмана у Малоросії.

Виконання поставлених завдань імператриця почала з ліквідації посади гетьмана, яку на той час обіймав Кирило Розумовський. Він не влаштував її, оскільки прагнув (часом цілком успішно) набути права ведення дипломатичних зносин, розвивав місцеву торгівлю й промисловість, розпочав широку програму відновлення автономії, хотів перенести столицю з Глухова до Батурина, де планував відкрити університет. Він також займався реформуванням козацького війська, сприяв розвитку української науки, зокрема історії, літератури та мистецтва. Його широка програма модернізації Гетьманщини не відповідала цілям російського уряду, який почав щораз більше обмежувати політичні й економічні права України. Катерина скористалася з петиції лівобережної шляхти про спадкове гетьманство в роді Розумовських, і примусила Кирила відмовитися від гетьманства. А щоб позбавити його честолюбних прагнень повернути собі булаву, государиня підтвердила його «володільні» права на маєтки, які він отримав від Єлизавети Петрівни, зокрема й на Батурин, та призначила річне жалування в 50 тис. руб. і щорічну пенсію у розмірі 10 тис. руб. Замість гетьмана запроваджувалася Малоросійська колегія (1763 р.).

Що ж до «разумных людей», то ними стали ті, хто умів спрямувати імперську політику на порозуміння з місцевими елітами. Президентом Малоросійської колегії (так по-європейськи називалася ця посада) було призначено генерал-аншефа, графа П.О. Рум'янцева, який мав славу доблесного учасника Семилітньої війни та розумного урядовця — риси, що цінувалися малоросійською елітою. Завдяки батьку, який тут служив у 1738–1840 рр., та місцевому педагогові Тимофію Сенютовичу він ще замолоду знав Гетьманщину, що, безперечно, враховувалося імператрицею. О.П. Рум'янцева ввірялася військова і цивільна влада в Україні, йому підпорядковувалася Запорозька Січ, через те за його посадою закріпилася ще й посада — генерал-губернатор. А щоб не виникло політичного протистояння, як у першій, ще петровській колегії, до її складу було введено чотирьох українців, урядовців зі старої адміністрації, та чотирьох росіян — усі вони мали однакові ранги. У такий спосіб імператриця не відштовхувала козацьку старшину від влади, а навпаки — залучала, здобувала її прихильність, яку підкріплювала практичними заходами, наприклад, заборонаю вільного переходу селян від одного поміщика до іншого.

Унаслідок добре продуманої політики відбувалося інтегрування місцевої еліти до імперського організму через різноманітні поступки, серед яких

---

* Шведська назва латвійських і естонських земель, які відійшли до Росії у ході третьої Великої північної війни 1700–1721 рр.

найзначнішою було невтручання верховної влади у відносини місцевої шляхти із селянством, до складу якого все частіше зараховувалося й обезземелене козацтво. Інакше кажучи, українське панство отримувало дармову працю, на якій базувалися кріпосницькі відносини між дворянством і селянином. На той час така форма суспільних відносин у країнах Європи переживала занепад, проте в Росії кріпацтво сягнуло піку. На противагу Петру I імператриця вважала, що не варто зосереджуватися лише на силових засобах, а слід вдаватися до лавірування та політики «волчьих зубов и лисьего хвоста».

У планах цариці було немало заходів, ідеї яких мали витоки в теоріях просвіченого абсолютизму, а мета — раціональне стимулювання державного механізму й модернізація управління. Спираючись на просвітницькі моделі розподілу влади Шарля Монтеск'є та Чезарія Беккарії, Катерина II створювала *станову монархію*, обґрунтовувала концепцію *правової регламентації самодержавства та громадянських прав*, коли кожен стан мав би власні місцеві органи влади. За Жалуваною грамотою 1785 р., яка поширювалася й на малоросійське панство, дворяни отримували від держави *найбільше* економічних і соціальних прав та можливостей: монопольне право на «душеволодіння», володіння заселеними маєтками в обмін на обов'язок військової та державної служби, позбавлення тілесних покарань, а також право формувати на виборному принципі місцеві судові та поліцейські органи влади й органи станового самоврядування.

Міський стан також отримував Жалувану грамоту, текст якої був скомпонований на основі запозичень міських законів остзейського краю, магдебурзького права, литовських статутів, а також статутів шведських гільдій, пруського ремісничого статуту. За її текстом міські обивателі поділялися на кілька категорій у залежності від соціального статусу та роду занять і формували на виборному принципі міські та станові органи влади. Хоча сільські жителі й не отримали окремої Жалуваної грамоти, але вони також брали участь у формуванні судів, поліції і самоврядних органів. Про права кріпосних селян не варто говорити, оскільки вони цілком залежали від поміщика. Діяльність виборних станових органів із самоврядними елементами контролювалася і спрямовувалася державними чиновниками, з яких найбільш значимими були *губернатори* та *генерал-губернатори*.

Можливо, не всі законодавчі акти, запропоновані Катериною II, були всюди втілені в життя, але вони закладали нову модель адміністративно-територіального управління з раціональною і ефективною системою влади, яка протрималася до середини XIX ст. Така система забезпечувала державі більшу стабільність, адже влада монарха опиралася на бюрократичний апарат та елементи станового самоврядування.

У Російській імперії привілейований стан створювався переважно двома шляхами: або традиційним — унаслідок походження, або через відбування державної військової чи «статської» служби. Щоб вийти зі складної ситуації щодо чисельності шляхетського стану в Малоросії, Катерина передала розв'язання цього питання місцевим дворянським зібранням, а П.О. Рум'янець запро-

понував поширити на українців «Табель про ранги». Інакше кажучи, привілейоване становище слід було вислужити.

Така пропозиція спричинила наростання конфронтації між центром і козацькою старшиною, одна частина якої вважала її несправедливою та принизливою, а інша — оцінила можливість здобути дворянство службою. Тож генерал-губернатор мав поєднати суворий контроль за дотриманням субординації при отриманні чинів із лояльним, а то й співчутливим ставленням до тієї старшини, котра отримала посади не внаслідок виборів, а за вислугу. Останнім за ретельну службу він надавав нові чини, титули та рангові мастки. Цю гнучку політику нескладно зрозуміти — вона роз'єднувала старшинську солідарність, бо зміна статусу супроводжувалася різким розмежуванням старшини і козацтва, з якого формувалися регулярні полки для російської армії та на яке поширювався російський військовий статут (1768 р.).

Представники української аристократичної еліти зайняли важливі посади в уряді Катерини II, формуючи і міжнародну, і внутрішню політику Російської імперії. Достатньо назвати Олександра Андрійовича Безбородька (1747–1799), колишнього козацького полковника, який обійняв посаду канцлера — найвищу в імперії. Чи Дмитра Прокоповича Трощинського (1754–1829), котрий службу в Малоросійській колегії змінив на статс-секретарську в Санкт-Петербурзі. Йому були підтверджені права на величезні земельні багатства*. Як вони, так і інші вихідці з України переймалися справами імперії, дбали про її стабільність, міжнародний авторитет, хоча й не забували «свою» Малоросію, виявляючи регіональний патріотизм, зокрема й у справі підтримки здібної молоді. Пригадаймо, що саме Д.П. Трощинський закріпив М.В. Гоголя і допоміг йому здобути освіту. Згодом в уряді Олександра I відзначився член Негласного комітету В.П. Кочубей, який долучився до реформи центрального управління державою, зокрема до створення міністерської системи за французьким зразком. Державна служба з її російськомовним діловодством, а особливо підготовка законодавчих актів, вимагала знання російської мови, яку здібним українцям не важко було освоїти й розвинути далі.

Крім цього, верхівка української еліти, доки могла, впливала на призначення на посаду малоросійських намісників державних діячів, які зважали на її інтереси, створювали сприятливі умови для малоросійського дворянства та козацтва. Серед них найкolorитнішою постаттю був Микола Григорович Рєпнін (1778–1845), який своєю поміркованою, розважливою регіональною політикою домігся того, що малоросійська шляхта практично вся була переведена до дворянського стану, а малоросійське козацтво отримало окремий статус.

Польські повстання 1830 і 1863 років примусили російський уряд вжити низку заходів, спрямованих на подолання відцентрових тенденцій в імперії, які

---

* Д.П. Трощинський був власником із 1795 р. Кагарлицького, Вербовецького і Хрептіївського староств, з 1797 р. — сіл Верхньої Тишанки та Іскорець (2 тис. душ) Воронізької губернії (Дмитрий Прокофьевич Трощинский (1754–1829) // Русская старина. — 1882. — Кн. 6. — С. 645, 647).

зачепили й Правобережну Україну. Її еліта, незважаючи на 35-річне перебування у складі імперії, продовжувала мріяти про шляхетські річпосполитські вольності. Найрадикальнішим заходом для подолання спротиву, на переконання Миколи I, було позбавлення правобережного дворянства його станових привілеїв. Для цього було проведено масову ревізію його «благородного» походження — звичайно, за російським зразком, та поставлено під сумнів право формувати органи місцевої влади. Уперше в історії імперії верховна влада відступала від звичної політики порозуміння з місцевою елітою, забираючи в неї право на державну та станову службу. На цих територіях місця в державних установах повинні були зайняти посадовці, призначені центром.

Для переміщення великоросійського чиновництва на службу до Правобережної України влада запропонувала йому досить вигідні умови. Однак запроваджені пільги мало сприяли збільшенню чисельності чиновників російського походження, тому актуалізувався один із недавніх законодавчих актів, згідно з яким обумовлювалося, що оскільки росіяни не виявляють особливого бажання служити в цьому краї, то службові пільги будуть поширюватися на всіх «руських», причому це поняття треба було розуміти не у вузькому значенні, а в широкому. До «руських» відносилися «природные русские», «иноверцы» та чиновники іноземного походження з досвідом служби у внутрішніх губерніях, серед яких, звичайно, найперше малися на увазі малоросійські дворяни.

Ішлося про додаткові заходи для приваблювання їх державною службою в Південно-Західному краї. До виплати прогонних, підйомних, добових та збереження пенсій при обійманні статських посад додавалися нові переваги. Чиновники відомства Міністерства внутрішніх справ отримували, починаючи з 1864 р., 50% надбавку до жалування. Таку щедрість нескладно пояснити, адже фінансування надходило не з державної казни, а зі зборів, які держава наклала на польських поміщиків. Правилами 1869 р. надбавка (щоправда дещо менша — 20%) поширювалася й на відомство державних маєтностей та юстиції для німецьких чиновників за умови бездоганної служби. Поліцейським чиновникам замість відсоткової надбавки вводилися грошові підмоги.

Саме ці приїжджі чиновники ставали власниками казенних земельних ділянок, адже до участі в торгах вони допускалися на пільгових умовах, отриманих від російської адміністрації. Як нагороду за службу при сплаті вартості землі їм дозволялося було користуватися розстрочкою на 20 і 22 роки, а деякі з них звільнялися навіть від сплати кріпосного мита. За підрахунками відомого статистика й економіста Тихона Осадчого, ця соціальна категорія впродовж десятиріччя (1877–1887) збільшила площі своїх землеволодінь у Київській губернії у 4 рази, Подільській — у 3, а у Волинській — в 2,5 рази. Натомість польські дворяни дев'яти західних губерній не мали права на позику в Державному дворянському земельному банку.

На тлі імперських проєктів чиновництво намагалося використати ситуацію з матеріальним стимулюванням служби у своїх власних інтересах. При запровадженні більших пільг у Царстві Польському, значна кількість чиновників зразу ж переїжджала з Південно-Західного краю до Польщі. Тому місцева вища

адміністрація змушена була просити верховну владу поширити хоча б частину тих привілеїв, що їх мали чиновники в Царстві Польському, на чиновників Правобережної України. «Положение об особых преимуществах гражданской службы в отдаленных местностях, а также губерниях западных и Царстве Польском» 1886 р. встановлювало систему стимулів для чиновників у західному регіоні імперії. Суттєво переглядалися принципи їхнього комплектування та матеріального забезпечення, внаслідок чого для чиновників із внутрішніх російських губерній, які переїжджали на службу до західних, надавалися різноманітні й досить суттєві пільги. На державну службу могли вступати особи, які в інших губерніях не мали на неї права (іноземці, купці, особисті почесні громадяни, міщани, вихідці з податних станів) та ті, хто не мав табельного чину до 8 класу. Скорочувався термін служби для отримання чинів та орденів, зберігалися прогонні, одноразові допомоги, повні оклади для отримання пенсії та відсоткові надбавки до жалування*.

У русифікаторській діяльності на Правобережжі малоросійське чиновництво підтримувало урядову політику. А щоб воно і проводило цю політику, то верховна влада мобілізувала *присягу на вірність службі імператорові*. І хоча кожна особа по-різному (в залежності від часу, обставин, політичного настрою, моральних переконань) оцінювала для себе значимість цієї присяги, проте більшість її дотримувалася. Текст присяги укладався таким чином, щоб відповідно впливати на того, хто присягав, вимагаючи відданості й ретельності. Адже даремно служба імператорові та його дому пов'язувалася зі службою батьківщині і Богові. О.Ф. Кістяківський, *професор права* Київського університету, якого важко запідозрити в наївності, вважав, що він не має *морального права* порушувати присягу і зобов'язаний служити «не только за страх, но и за совесть». Тож присягу верховна влада використовувала як символічний, але вельми дієвий засіб, яким впливала на формування бюрократичного апарату, вимагаючи від нього ділових якостей, чіткої служби, збереження державної таємниці. **Сформована в такий спосіб бюрократія довше, ніж інші прошарки суспільства, залишалася вірною нормам традиційної політичної культури, для якої сутність служби зводилася до інтересів монарха, а не суспільства.**

---

* Класні чиновники духовних консисторій православного віросповідання, губернаторських канцелярій, міських і повітових поліцейських управлінь, міської і повітової поліції, а також учителі парафіяльних шкіл отримували 50% до жалування. Чиновникам 14–8 класів, які служили в губернських правліннях, приказах громадської опіки, комісіях народного продовольства, пошти, казенних палатах, повітовому казначействі, управлінні державних маєтностей, контрольних палатах, духовно-навчальних закладах та в канцелярії попечителя навчального округу, а також навчальних закладах Міністерства народної освіти і дирекціях народних училищ, а також наглядачам і вчителям повітових і міських училищ трьох правобережних губерній, повітовим лікарям, землеірам і чиновникам Міністерства сполучень (крім інженерів) держава встановлювала 20% надбавку. Оскільки вимоги цього положення поширювалися й на вихідців із малоросійських губерній, то вони найперше скористалися ним і суттєво потіснили правобережну шляхту на державних посадах. Тим більше, що їхні, хай і невеликі макети, знаходилися поруч, тож ними можна було управляти, отримуючи короткотривалі відпустки на службі.

* * *

Український простір у Російській імперії зайняв вагомий сегмент державного життя. Малоросійське дворянство отримало від російської влади підтвердження своїх привілеїв і лояльно сприймало інституції російської влади та користувалося ними у власних інтересах. Навіть більше: воно час від часу використовувало імперські амбіції Росії для задоволення своїх власних потреб.

Природно, що, коли малоросійська еліта усвідомила необхідність формування модерної нації, їй довелося долати доволі несприятливі обставини. Увібрані російською державною машиною, вони наче розчинилися і загубилися в ній. Бо, починаючи з Олександра I, українці широко користалися мережею університетів, створеною для формування освіченого бюрократичного апарату. А оскільки і навчання, і навчальні підручники, і державне життя проходило російською мовою, то вони через освіту й культуру асимілювалися, втрачаючи найпершу ознаку нації — її мову. А рідна українська не лише втрачала престижність, а й переставала розвиватися — вона функціонувала переважно у народній творчості та сільському побуті. Не стаючи мовою навчання, науки, виховання, культури, державного життя, мова занепадала. Саме з переходом козацької старшини на російську державну службу почалася мовна асиміляція.

Процес оновлення Росії після епохи Миколи I сприяв появі громадської течії, відомої як *українофільський рух*, учасники якого не захотіли розчинитися в імперському морі Росії. Західні інтелектуальні течії, зокрема ідеї німецького філософа Йогана Гердера з його переконаннями про непересічну цінність народної самобутньої культури спонукали звернутися до її джерел і по-новому подивитися на неї. Зберігаючи й оберігаючи народну традицію, українофіли клали її в основу нової концептуальної ідеї про українство. Їм довелося в надзвичайно несприятливих політичних умовах конструювати образ окремої української історії, проводити історичні дослідження, створювати українську мову й літературу, але при цьому одночасно... перебувати на державній службі в Російській імперії.

Аби виокремити з-поміж інших український етнос для нього ж самого, необхідно було окреслити його чіткими як зовнішніми, так і внутрішніми ознаками та властивостями. Найперше — укласти карти, щоб цілком зримо побачити територіальний простір його розселення, рід занять. А щоб стверджувати, що це один народ, слід було довести, що йому притаманна одна й та ж мова, виконання одних і тих самих пісень, приналежність до однієї й тієї ж обрядової культури. Зібрані в різних регіонах, зафіксовані на папері та видані тексти пісень, поговірок, загадок переконливо демонстрували спільний український простір. Щоб повернути мові здатність розвиватися, щоб вона стала інструментом написання різнопланових за жанром художніх літературних текстів, наукової діяльності, слід було укласти мовні правила, збагатити мову науковими термінами, словниками і т. п. Мова мала стати засобом єднання нації. А для цього слід було вирішити питання набуття освіти, хоча б початкової, українською мовою. Тож виникала гостра необхідність укласти букварі,

читанки, «граматики», «нотниці» та інші підручники і посібники для народної школи.

Потрібно було, врешті-решт, написати історію власного народу, причому такою, щоб українське минуле набрало героїчної звитяги, яка б служила консолідуючим чинником нації (а козацтво давало для цього силу-силенну прикладів). Ще треба було визначити коло «великих» українців, чий приклад надихав би молоде покоління на служіння спільній справі. Серед них найбільшої уваги потребував Т.Г. Шевченко, образ якого слід було наблизити до найширших суспільних кіл. Звідси спроби заснувати ремісниче училище його імені у с. Кирилівці, започаткування урочистих панахид у його пам'ять. Названі складові мали лягти в основу творення національної ідентичності на основі сформованих уявлень щодо спільної української території, мови, історії.

У відстоюванні свого права на культурницьку діяльність українофілам доводилося протистояти не тільки російській державі, а й польській спільноті. Ба більше: протистояння виникало зі, здавалося б, «своїми» українцями, які не розуміли їх, не підтримували і намагалися залучити механізми Російської держави, аби зупинити їхні зусилля, спрямовані на творення та поширення українського культурного простору.

На початках відновлення українського руху Російська держава не поспішала його переслідувати, більше того — вона навіть підтримувала за його антипольську спрямованість. Уряд не заперечував, а сприяв організації Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, під егідою якого П.П. Чубинський почав із 1869 р. організовувати етнографічно-статистичні дослідження трьох правобережних губерній: Київської, Подільської і Волинської. До них він додав ще й ті повіти Мінської, Гродненської, Люблінської, Седлецької та Бессарабської, де проживали українці. Протягом 1872–1879 рр. у Санкт-Петербурзі було надруковано сім томів «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край»^{*}. П.П. Чубинський навіть підготував окремих «Нарис ополячення Південно-Західного краю» і подав його генерал-губернаторові. У ньому він доводив на основі аналізу етнографо-демографічної ситуації переважання у Правобережній Україні «руського» населення над польським.

Російська місцева влада сприяла організації і проведенню в Києві Третього археологічного з'їзду (1874 р.), яким опікувалися діячі Київської старої громади. Спрямовуючи культурний процес в імперське річище, російська влада підтримала ідею спорудження в Києві пам'ятника Богдану Хмельницькому.

Однак українофілів дедалі менше влаштовувала відведена їм роль форпосту антипольської політики російського уряду — вони не бачили в тому практичної

---

^{*} Підтримуючи думку М.П. Драгоманова, що «Україна як національність не виступила у Росії й сама себе ще не знає, їй треба наукової та літературної праці, щоб все пізнати», П.Г. Житецький стверджував, що завдання діячів українського руху полягає в науковій доказовості існування українців як окремої нації.

користі для життя українців, бо ані відкриттю українських народних шкіл, ані появі нових лікарень для селян це не сприяло.

Проте їх цілком задовольняла проселянська політика російської влади. Ще з часів генерал-губернатора Д.Г. Бібікова, який, не домовившись із правобережною шляхтою, почав «дружити» проти неї з місцевим «руським» селянством, щоб використовувати його антипансько-антипольські настрої як додаткові важелі проти правобережного панства. Для цього була проведена інвентарна реформа 1847 р., де вперше в історії Російської імперії держава ставала на сторону селянина. З цією ж — антипольською — метою пізніше, вже після другого польського повстання, аграрна реформа 1861 р. на Правобережній Україні проводилася з врахуванням селянських інтересів.

Для реалізації своїх політичних цілей російська влада потребувала підтримки і допомоги місцевої інтелектуальної еліти, яка ініціювала створення Тимчасової комісії для розгляду давніх актів та увійшла до неї, співпрацюючи з владою*. Нагадаймо, що її членами свого часу були і Тарас Шевченко, і Пантелеймон Куліш, не кажучи вже про Володимира Антоновича, який упродовж кількох років спрямовував діяльність комісії. Більше того, під час польських маніфестацій київський генерал-губернатор І.І. Васильчиков дозволив відкриття недільних шкіл і використовував українофілів для послаблення польського впливу серед широкого загалу. Пізніше М.П. Драгоманов напише у своїй автобіографії, що вони обурювалися претензіями поляків на Правобережну Україну і готові були зійтися з царським урядом для боротьби з ними.

Російська влада пильно стежила, аби діяльність українофілів перебувала у відведеному їй «прокрустовому ложі». Тільки-но було придушено Січневе польське повстання 1863 р., влада заборонила П.С. Морачевському, інспектору Ніжинського ліцею кн. Безбородька здійснити переклад Євангелія українською мовою. Цікавим було пояснення заборони: *спираючись на окремішність мови, українські інтелектуали почнуть вимагати автономії Малоросії*. А тому Валуєвський циркуляр 1863 р. чітко вказав українофілам, що влада не настільки наївна, щоб дозволити комусь витворювати окрему мову, і розцінює їхню діяльність як прояв сепаратизму.

Довіра російської влади до українофілів могла існувати лише за умови, що закріплення їх на посадах у державних установах, особливо селянських, зміцнюватиме російську владу на Правобережжі. Треба сказати, що самі вони охоче йшли на службу мировими посередниками, серед них О. Русов, Н. Ковалевський, М. Зібер, П. Косач, які вважали, що своїм контролем за відчуженням землі у польського пана та наділенням селян землею після реформи 1861 р. вони сприятимуть зростанню селянського господарства та добробуту. Тож українофіли, орієнтуючись на селянство як носія традиційної етнічної української культури, виступали до пори до часу співниками з Російською державою.

---

* Імперська влада була зацікавлена в тому, щоб українофіли проводили пошук історичних матеріалів, зокрема актових книг, за допомогою яких доводили б, що Правобережний край належить полякам, а споконвіку перебував у складі Російської держави.

Саме цим можна пояснити довготривале перебування українофілів в імперській орбіті, яке тривало з кінця 1850-х рр. і практично до кінця XIX ст. Змусити російську владу рахуватися з собою шляхом легальної культурно-освітньої діяльності, не дозволити загнати ще слабкий український рух у підпілля — ось якими критеріями керувалися українофіли, проводячи гнучку політику між імперськими інтересами Російської держави і своїми власними потребами. Обставини вимагали від його учасників максимальної обережності, аби не дати владі приводу зарахувати їх до революційних народницьких партій, які, взявши на озброєння радикальні методи боротьби, прагнули залякати вищих державних сановників і самого Олександра II.

Безперечно, багатьом українофілам, які робили наукову кар'єру, йшлося і про благополуччя сімей, бо більшість із них не мали земельних маєтків й обіймання наукових чи державних посад було для них єдиним джерелом існування. Це питання надзвичайно турбувало, наприклад, батька багатодітної родини О.Ф. Кістяківського, професора права Київського університету.

Приваблював і приклад тих вихідців з України, які, перейшовши на службу в центральні установи імперії, зробили там блискучу кар'єру своєю діяльністю на ниві т. зв. Великих реформ. Серед таких діячів заслуговує на увагу Сергій Іванович Зарудний (1821–1887), який походив із збіднілої української шляхти і з великими труднощами через нестачу коштів зумів закінчити Харківський університет. Мрія служити в Пулковській обсерваторії привела його до Петербурга, де він, однак, зміг влаштуватися лише до Міністерства юстиції. На заклик уряду С.І. Зарудний включився в розробку судової реформи, вивчив західну літературу з права, познайомився під час поїздок до Європи з європейською судовою практикою. Отримані знання дозволили йому відстоювати необхідність широкої судової реформи на основі невідомих тоді в Росії принципів гласності, повного відокремлення судової влади від законодавчої та виконавчої, запровадження мирової юстиції та самостійності присяжної адвокатури.

Варто звернути також увагу на інших діячів українського національного руху. Передусім, на Володимира Боніфатійовича Антоновича, знакової постаті XIX ст., якому довелося захищати свої погляди й українські національні переконання як перед державою, якій він служив (став професором і деканом історико-філологічного факультету університету св. Володимира у Києві, дійсним статським радником), так і перед шляхетським станом, до якого він належав за походженням. Спочатку він був викликаний для пояснення своєї поведінки на суд шляхти. Йшлося про роз'яснення, чому він, молодий польський шляхтич, вдався до пізнавальних екскурсій у народ із невеликою групою студентів. Шляхта підозрювала, що він підбурює селян проти панів. Бердичівський повітовий предводитель дворянства, до зібрання якого належала згідно із записом у дворянській книзі родина Боніфатія Антоновича, влаштував йому своєрідний допит. Дворянське зібрання (загалом більше 60 осіб) звинувачувало його, члена шляхетської корпорації, у пропаганді атеїзму, антипатріотизму і ненависті до панів. Відкидаючи незаслужені обвинувачення, Володимир Антонович перебрав на себе ініціативу розмови і пояснив, що «край через більшість населення не є

корінно-польською провінцією», що в цьому краї більшість становлять українці, тому ця народність повинна визнаватися головною. Таке пояснення ще більше збурило товариство, яке було переконане, що хоча в теорії таке можливе, а насправді визнання українців головною народністю призведе до зникнення польської. Суперечку тоді вирішив глава проурядової групи Тадеуш Бобровський, найосвіченіший із присутніх (єдиний на все Правобережжя мав ступінь магістра та ще й службовець канцелярії київського генерал-губернатора). Він філософськи зауважив, що, мовляв, молоді люди займаються студіюванням теоретично-філософських праць і мають право на помилку.

Дещо пізніше Володимир Антонович у програмних статтях «Моя сповідь» (у якій він відрікався від польського руху) та «Про українофілів і українофільство» пояснював цього разу вже російській владі, що діяльність українофілів не шкодить державі. На слідчій комісії, створеній при генерал-губернаторській канцелярії, В.Б. Антонович вказував, що він та його гурток доводять окремішність малоруського племені від польської національності.

Після репресивних заходів проти українців В.Б. Антонович демонструє іншу модель поведінки: він максимально коректний і нічим не висловлює своїх переконань. У 1890-х рр. впливає на регіональну політику генерал-губернаторів, зокрема веде розмови про місцеву історію з київським генерал-губернатором М.І. Драгомировим, якого запрошував до себе «на галушки» і до якого влаштував начальником канцелярії історика, політично неблагонадійного Н.В. Молчановського.

У часи врядування М.І. Драгомирова (1898–1903) українофільство переживало піднесення своєї активності. Генерал-губернатор, виходець з України, українофіл за переконаннями, сановник із незалежними судженнями та беззаперечним військовим авторитетом, він зумів взяти український рух під персональну опіку. Український театр практично не обмежувався в репертуарі, відбулися урочисті панахиди в Софіївському соборі по вшануванню пам'яті Тараса Шевченка. Навіть більше: генерал-губернатор схилився до відновлення діяльності забороненого відділення Географічного товариства. Нікого в Києві не дивувало, що солдати марширували з українськими піснями.

До колоритних діячів українофільського спрямування слід зарахувати і Івана Яковича Рудченка, вихідця з дрібного лівобережного дворянства, який через брак коштів не закінчив гімназії і пішов служити в гадяцьке повітове казначейство, а згодом — до казенної палати. Вільний від служби час проводив, збираючи, записуючи та аналізуючи український фольклор. Підготував до видання «Народные южнорусские сказки» та «Чумацкие народные песни». Згодом служив у канцелярії київського генерал-губернатора М.І. Черткова (в 1881–1885 рр.) і намагався використати свою службу близькість до високого сановника, щоб довести, що Емський указ 1876 р. шкідливий не лише для українства, а найперше — для російської влади, оскільки через нього вона втрачає авторитет. Він підготував текст урядового звернення про можливість відміни обмежень Емського указу щодо української мови, відомого як меморандум Черткова–Рудченка. Згідно з доповідною запискою І.Я. Рудченка

«Виновато ли малорусское слово (по поводу 1876 г., воспрещавшего печатание по-малорусски книг)», генерал-губернатор М.І. Чертков переконав уряд дещо обмежити чинність Емського указу про заборону друкувати літературу українською мовою. Не в останню чергу така позиція генерал-губернатора посприяла тому, що він перебрав на себе право дозволяти постановку малоросійських п'єс і вистав.

Сам І.Я. Рудченко писав в автобіографії: «Время мое было поглощено служебною деятельностью, неразрывно связанною с судьбами того народа, которому я отдавал все свои полезные труды в юные годы в иной области — этнографии... Здесь оканчиваются мои неофициальные труды по этнографии и начинаются официальные». Йдеться про те, що перебуваючи на посаді чиновника з особливих доручень при генерал-губернаторові, І.Я. Рудченку довелося готувати для головного начальника краю записки-дослідження про особливості місцевого землеволодіння, основні положення яких, до речі, отримали згодом законодавче оформлення: «О земледелии в Юго-Западном крае», «О сельских и местечковых чиншевиках», «О вольных людях», «О размежевании в связи с упразднением сервитутов в Юго-Западном крае», «О праве пастбищного сервитута», «О коштном межевании в Юго-Западном крае», «Об иностранной колонизации» та інші. В одній із таких доповідних записок пропонувалося російській владі, врешті-решт, зрозуміти, що настав час звернути увагу на місцеve населення — спільника боротьби уряду з польськими впливами. І.Я. Рудченка підтримував чиновник у селянських справах Б.Ф. Григоренко, який захищав історичне право «вільних людей» на володіння землею.

Їхня громадська позиція, українофільські настрої щодо проведення аграрної реформи в інтересах селян — носіїв і хранителів національної традиційної культури, а також пропозиції переглянути антиукраїнський Емський указ суттєво вплинули на позицію генерал-губернаторської влади.

Службова кар'єра І.Я. Рудченка на цьому не закінчилася. Його праці з економічних проблем та законодавчі пропозиції, які базувалися на практичних рекомендаціях (зокрема щодо правової та економічної доцільності наділення через викуп землею особливої соціальної групи Правобережжя — чиншовиків*), привернули увагу М.Х. Бунге, киянина, якого уряд запросив як знавця західних економічних концепцій до столиці працювати над підготовкою фінансових реформ. Обіймаючи посаду міністра фінансів із 1882 р., а незабаром і голови комітету міністрів та Державної ради, М.Х. Бунге потребував таких фахівців як І.Я. Рудченко і призначив його членом ради Міністерства фінансів.

В особі І.Я. Рудченка маємо тип українофіла, який відбувся не лише як збирач фольклору та усної народної творчості, а й як державник, який прагнув використати свої можливості для поліпшення соціального становища сільських жителів Правобережної України.

---

* На Олександрівському цвинтарі у Санкт-Петербурзі на надгробному монументі І.Я. Рудченка висічено слова: «Освободителю чиншевиков».

Українофільська діяльність продемонструвала ще одну, можливо й нехарактерну, модель поведінки. Не бажаючи працювати під контролем влади, М.П. Драгоманов, підтриманий діячами Київської старої громади, виїхав за кордон, де в атмосфері більшої свободи розробляв власне бачення політичного розвитку України. Його приклад наслідував і Ф.К. Вовк, який, як і М.П. Драгоманов, був вихідцем зі старовинного козацького роду. Ф.К. Вовк вивчав хімію, ботаніку, зоологію, пізніше порівняльну анатомію, анатомічну антропологію. Після закінчення Київського університету став членом Київської громади. Разом з Драгомановим, Антоновичем, Тадеєм Рильським, Чубинським, Житецьким брав участь в організації недільних шкіл, виданні літератури українською мовою, збиранні етнографічних матеріалів. У 1874–1876 рр. служив помічником ревізора губернського секретаря й одночасно був засновником і дійсним членом Південно-Західного відділення Російського географічного товариства. Уникаючи висилки до В'ятської губернії, Федір Вовк емігрував за кордон, спочатку в Болгарію, де займався етнографією автохтонного українського населення, а з 1887 р. — до Парижа, столицю тогочасної антропологічної дослідницької школи. Здобутки вченого опубліковані більш ніж у 200 наукових працях. Серед них найвідоміша «Український народ у його минулому і сучасному» (1916), в якій учений дійшов висновку, що українці становлять окремий антропологічний тип з цілком оригінальними етнографічними особливостями. На той час в Європі його метод систематизації, класифікації та обробки етнографічних даних вважався найбільш продуктивним.

Серед місцевих діячів, які не підтримували українофілів, варто назвати М.В. Юзефовича. Як свідчив О.Ф. Кістяківський у «Щоденнику», київський генерал-губернатор О.М. Дондуков-Корсаков намагався не реагувати на його інформацію про зростання сепаратизму українства, представниками якого були, на переконання М.В. Юзефовича, перш за все, В.Б. Антонович, М.П. Драгоманов, П.Г. Житецький, П.П. Чубинський та інші. Це підштовхнуло М.В. Юзефовича, тодішнього голову Київської археографічної комісії, самому, в обхід О.М. Дондукова-Корсакова, звернутися до уряду з пропозиціями заборонити будь-які дослідження української регіональної історії та мови. Саме його доповідні записки Олександрові II, а не генерал-губернатора, як того вимагала ієрархія владних повноважень, лягли в основу Емського указу 1876 р. Тому цей указ серед киян отримав назву «указ Юзефовича».

Зміна характеру українського руху припала на кінець 1890-х рр. та на початок XX ст., коли на історичну арену вийшли нові покоління українців з вимогами широкої автономії та програмами перших українських партій. У брошурі «Самостійна Україна» М.І. Міхновський заговорив про потребу розриву з ідеями поміркованої інтелігенції.

* * *

Серед чинників більш тривалого (порівняно із західними сусідами — чехами, поляками тощо) націєтворення українців слід назвати, як один із головних, довге перебування українських земель у складі Російської імперії —

це суперечливо та двозначно вплинуло на становище і можливості українофілів. З одного боку, українській еліті були надані якнайширші права та владні можливості, а тому вона почала *ототожнювати свої власні інтереси з інтересами російської влади*. Перебування на державних посадах та задоволення у такий спосіб своїх матеріальних і духовних потреб також не сприяло швидкому усвідомленню концепцій модерної української нації. З іншого боку, російська влада і польська традиція чітко вказували на граничні межі діяльності українофілів. У разі виходу за дозволені межі, учасників українського руху жорстоко карали за ігнорування станових інтересів, підлив державної єдності, як сепаратистів, радикалів і революціонерів. *Українофіли втрималися у рамках легальної діяльності*, захистили свої ідеї та обґрунтували, що українство є окремою нацією з власною територією, мовою, спільною історією, незалежно від станового походження.

Історичні обставини уповільнювали шлях України до свого політичного відродження, проте нащадки українофілів отримали у спадок чіткі й зрозумілі світоглядні орієнтири. Як наслідок, на межі XIX і XX ст. нова генерація українських патріотів упевнено вийшла за рамки українофільства, вже не боючись конфлікту з імперською владою. Але без внеску попередників їхні здобутки 1917–1920 рр. були б неможливі.

Література

1. Драгоманов М. Вибране... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні. — К., 1991.
2. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885) / Упор. В.С. Шандра (ст. упор.), М.І. Бутич, І.І. Глизь, О.О. Франко. У 2 т. Т. 1: 1874–1879. — К., 1994.
3. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. — К., 1996.
4. Мадариага И. Россия в эпоху Екатерины Великой. — Москва, 2002.
5. Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. Т. 1. — Нежин, 1913.
6. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — Санкт-Петербург, 2000.
7. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае. — К.: Тип. Штаба Киевского военного округа, 1882.
8. Струкевич О.К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). — К., 1996.
9. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович // Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. — К., 1997.
10. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. — К., 2005.
11. Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство 1802–1856. — К., 2001.